

Снежана Петровић

ТУРЦИЗМИ У ЕТИМОЛОШКОМ РЕЧНИКУ
СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

Прештампано из
Зборника Мајнице српске
за филологију и лингвистику
XLII/1997

ТУРЦИЗМИ У ЕТИМОЛОШКОМ РЕЧНИКУ
СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ

УДК 808.61/62-314

0. Пробна свеска новог *Етимолошког речника српскохрватског језика* (у даљем тексту РС и ЕРСЈ) ускоро треба да изађе из штампе, а недуго затим требало би да почне објављивање и свезака самог речника. Највећи део лексике чиниће словенске речи, али ће значајно место имати и позајмљенице, од којих су најбројније оне турског порекла. У овом раду покушаћемо да изложимо основне, пре свега методолошке проблеме везане за етимологизирање турцизама, као и начин на који ће они бити обрађени у ЕРСЈ.

1. Велики број турцизама у сх. језику, њихова релативно лака препознатљивост, као и свест о вишевековном непосредном контакту српског језика са турским, вероватно су били разлози да се они као страна лексика посебно обележавају и тумаче у скоро свим како старијим, тако и новијим описним речницима (од Вуковог речника, до РЈА, РСА и РМСМХ). Поред тога, постоји релативно велики број монографија и речника који засебно обрађују турцизме у сх. језику: Поповић 1884, Есих 1942, Шкаљић¹, Кнежевић 1962. Поред најобимнијег и најпознатијег Шкаљићевог речника, највећи корпус турцизама даје Скоков ЕРХСЈ², и то су и данас основни приручници за тумачење турцизама у сх. језику. Када се тај број упореди са бројем речника који обрађују другу алоглотну лексику у сх. језику с једне стране, и бројем монографија или речника турцизама у другим балканским језицима с друге, постаје јасно да рад на прикупљању и тумачењу турцизама у сх. језику представља значајан део наше лексикографске историје³. На основу ових и других описних речника настали су и бројни радови и студије о турцизмима⁴.

1.2. Готово сви поменути речници настали су од краја деветнаестог до почетка шездесетих година овог века, што их из савремене перспекти-

¹ Шкаљићев речник се у шапирографисаном издању појавио 1957. године: *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj kniževnosti Bosne i Hercegovine* 1—II Сарајево, па иако је потом доживео више издања она нису битно измењена у односу на прво.

² Скоков речник је издат скоро двадесет година после његове смрти, а нешто мало допуна у тумачењу турцизама приређивачи су унели спорадично у трећи том и то из Шкаљићевог речника.

³ У бугарском језику ситуација је донекле другачија. Радова који се баве турцизмима са различитих лингвистичких аспеката у бугарском је знатно више него монографија турцизама. Уп. нпр. библиографију у Назар 1961:67.

⁴ Детаљно о речницима турцизама и о радовима који их анализирају в. Петровић 1993.

ве чини донекле застарелима, па је неопходно данас приликом етимологизирања турцизама имати у виду научна сазнања објављена у последњих четрдесет година. Управо се педесетих и шездесетих година појавио значајан број студија о турским румелијским дијалектима и други радови из области туркологije који свој одраз нису нашли у поменутиим речницима. Највећи допринос који ЕРСЈ може дати у области етимолошке обраде турцизама подразумева управо примену резултата ових научних сазнања.

1.3. Паралелно са проширивањем сазнања о балканским турским говорима, у периоду од објављивања последњег етимолошког речника и речника турцизама, појавио се и велики број дијалекатских речника сх. језика, а и РСА је у својим томовима донео обиље дијалекатске грађе. Сходно томе, пред ЕРСЈ се поставља задатак да изложи и етимолошки анализира ту лексичку грађу и тако допринесе комплетирању корпуса турцизама, како у сх. језику, тако и на Балкану.

2. Основне методолошке примедбе на етимолошку обраду лексике турског порекла, не само у сх. језику, формулисао је полски лингвиста Ковалски (Kowalski 1932). Касније је сербокроатиста и оријенталиста Стаховски, аутор великог броја радова о турцизмима у српскохрватском и бугарском језику, допунио ове замерке и на примерима неколико одредница сх. турцизама показао како се оне могу применити (Стаховски 1965). Менгес је у приказу прве књиге БЕР-а, где се посебно осврнуо на турцизме у овом речнику, такође дао неколико напомена методолошке природе (Menges 1969/70). Значајне начелне примедбе везане за турцизме у јужнословенским језицима даје и Бернштејн (Бернштейн 1984). Ово су само неки од радова који се непосредно баве методолошким проблемима етимолошке обраде турцизама, док је број научника који су најчешће критиковали постојеће речнике или етимолошке студије о турцизмима, знатно већи⁵. Уочени методолошки недостаци могу се, имајући у виду пре свега сх. језик, груписати на следећи начин:

2.1.1. Прва примедба односи се на то да се сви турцизми стандардно објашњавају на основу савременог турског језика, а не узима се у обзир његов историјски развој (турског језика), односно старо- и средњеосмански период. Имајући ово у виду, Менгес је предложио да се приликом навођења етимона не даје савремени лик турске речи писан данашњом латиницом, већ њен старији лик транскрибован из османског језика писаног арапским писмом (Menges 1969/70:59).

2.2.1. Друга примедба односи се на то да истраживачи најчешће нису обраћали пажњу на дијалекатску раслојеност османског језика већ су као етимон наводили књижевни облик турске речи. Чињеница је, међутим, да је највећи број турцизама позајмљен усменим путем и из локалних турских говора. Као последица тога често се јавља разлика између фонетског лика турцизма и његовог етимона. Када су у питању позајмљенице из турског у сх. језику прва и друга примедба се могу објединити и свести на једну. Наиме, велики број турцизама је у сх. језик ушао преко

западнорумелијског дијалекта који поседује извесне арахичне особине карактеристичне за ранији период развоја турског језика. Те особине су у то време већ биле ишчезле, на пример у источнорумелијском дијалекту који је био најближи истамбулском градском говору и који је послужио као основа за стварање савременог турског књижевног језика⁶. Једна од таквих особина је и чување стосм. *-g-* у средишњој и финалној позицији (зап. румел. *bağlama*, књиж. *bağlama*), одсуство вокалне хармоније (зап. румел. *babaler*, књиж. *babalar*), прелазак *ö>ü* у првом слогу појединих речи (књиж. *köpriü*, зап. румел. *küprü*) и др.⁷

2.2.2. Један од главних задатака ЕРСЈ на пољу правилног тумачења турцизама у сх. језику биће да примени постојећа научна сазнања из области историје и дијалектологије турског језика. Онда када је то могуће, као етимон сх. речи биће дат дијалекатски облик турске речи фонетски ближи домаћој. Такав је на пример случај код одредница *бага*¹, *бага*² и *бусија* у ПС ЕРСЈ. У досадашњој етимолошкој литератури као етимон речи *бусија* навођен је или турски облик са почетним *p-*, или је облик са *b-* реконструисан, док у нашој одредници стоји потврђен дијалекатски облик турске речи са почетним *b-*. Уколико турска реч није потврђена, или нисмо у могућности да је историјски проследимо, биће дат њен облик реконструисан на основу утврђених фонетских правила карактеристичних за румелијске дијалекте.

2.3.1. Следећа замерка јесте да се сви турцизми објашњавају као позајмљенице из османског језика без увида у период и путеве њиховог позајмљивања, а самим тим и могућност неосманског порекла.

2.3.2. Иако је највећи број турцизама у сх. језик ушао непосредно из османског језика током вишевековне турске владавине, никако се не смеју занемарити оне мањebroјне речи турског порекла које су у сх. језику постојале и пре тог доба. Тумачењем ових турцизама бавило се више научника, али њихови резултати нису у потпуности укључени у лексикографске приручнике. Задатак ЕРСЈ ће бити да свим речима које спадају у ову групу дâ одговарајуће тумачење, чак и у оним случајевима када је посредник између сх. и другог турског језика био неки трећи језик, често мађарски, као што је то случај у одредници *багља*. Оно што отежава рад на комплетирању корпуса предосманских турцизама у сх. језику јесте недостатак свеобухватног историјског речника сх. језика, на основу кога би се тачно могла датирати прва писмена потврда позајмљене речи. У неким случајевима мораће се посегнути за лингвистичким средствима (фонетски облик позајмљенице, значење, потврђеност у другим, несуседним језицима) да би се могло одредити да ли неки турцизам може бити неосманског порекла. С друге стране, услед недостатка писаних споменика на тим турским језицима, није увек могуће са прецизношћу утврдити из ког је турског језика нека реч позајмљена⁸.

⁶ Више о томе в. у Hazai 1961: 117—119.

⁷ Детаљно о овим особинама в. Hazai 1961: 119—132, Stachowski 1973: 32—34.

⁸ О овом проблему в. Петровић 1993:110—112.

⁵ О методологији истраживања турцизама в. и Gavazzi 1967.

2.4.1. Једна од замерки је и та да из перспективе самог сх. језика није довољно пажње посвећено фонетским и акценатским варијантима, разликама у значењу међу самим турцизмима, као и између позајмљенице и тимона, насталим као последица секундарне семантичке адаптације.

2.4.2. У будућем ЕРСЈ, па тако и у пробној свесци, неће се ићи на исцрпно навођење свих акценатских као и локалних и прозирних фонетских варијанти сваког турцизма. Евентуалне занимљиве опаске или примедбе везане за овај аспект појединих лексема, или њихову семантику, иће наведене у трећем делу одреднице. Ова значајна питања по свом обиму премашују захтеве постављене пред један етимолошки речник и требало би да буду предмет проучавања појединачних студија и монографија. До данас на жалост, није довољно пажње посвећено овим проблемима, а нарочито су по страни остала истраживања из области семантике⁹.

2.5.1. Пета по реду замерка односи се на одсуство паралелних облика из других балканских језика приликом давања етимологија.

2.5.2. Ова примедба је умесна када се има у виду нпр. Шкаљићев или Снеживићев речник у којима се паралеле уопште не наводе. Скоков етимолошки речник, који се појавио после поменутога два, у значајној мери је испунио овај захтев, наводећи код турцизама паралеле из других балканских језика. ЕРСЈ ће настојати да употпуни овај лексички материјал скупљајући се првенствено приручницима и радовима из осталих балканских језика објављеним у последњих тридесетак година¹⁰.

2.6.1. Последња у овом низу примедби односи се на то да је недостатак историјских података и речника довео до тога да је у речницима турцизама питање њихове хронологије готово потпуно занемарено.

2.6.2. Једини приручник за проучавање хронологије турцизама у сх. језику је РЈА, међутим, због некомплетног корпуса историјских и филолошких извора, потврда коју он даје није увек најстарији писани помен теке речи. Тај проблем је уочио Стаховски, који се једини озбиљно позабавио питањем хронологије турцизма у сх. језику и објавио монографију и допунски рад са истом темом (Stachowski 1967. и Stachowski 1969). ЕРСЈ ће, кад год је то могуће, бити наведена најстарија потврда разданих речи, на основу података из постојећих приручника и радова, ији ће корпус бити допуњен и самосталном ексцерпцијом старијих пишаних споменика.

3. Ове начелне примедбе, као и могућност да се оне избегну у будућим свескама ЕРСЈ, навели смо пре свега због тога што нису биле важне у речницима који обрађују турцизме у сх. језику. Међутим, и повијим етимолошким речницима језика у којима постоји већи број турцизама, као што је БЕР, могу се ставити мање или више исте методолошке замерке¹¹. Осим постојећих етимолошких речника, узор за етимолошку обраду турцизама у ЕРСЈ представљају и речи обрађене у појединачним

⁹ О секундарној семантичкој адаптацији код сх. турцизама в. Вјелетић 1995. и Петровић 1995.

¹⁰ Обимнији материјал доступан нам је из бугарског и румунског језика, док је речник турцизама у албанском језику завршен, али још увек није изашао из штампе.

¹¹ Методолошке примедбе везане за турцизме у БЕР-у дао је Менгес (Menges 1969/70).

ауторским радовима и студијама. ЕРСЈ би требало да, колико је то могуће, поправи или барем смањи обим уочених методолошких недостатака, а истовремено да задовољи критеријуме високо информативне лапидарности који су у складу са стањем у савременој етимолошкој лексикографији.

4. ЕРСЈ ће, захваљујући пре свега обимној дијалекатској грађи, додати обиље нових, досада необрађених турцизама. У њему се ипак неће наћи сви турцизми забележени у сх. језику, већ ће се вршити селекција по критеријумима који важе и за друге позајмљенице. То значи да ће бити изостављене искључиво локалне позајмљенице, велики део лексике везане за Ислам и оне речи које би требало да буду обрађене у оквиру термилошких речника. Ипак, основни критеријум одабира турцизама који ће ући у ЕРСЈ биће етимолошка занимљивост самих тих речи, као и то да оне на овај начин буду забележене у оквиру сх. језичког простора и шире, територије Балкана.

5. Једно од основних питања која се постављају пред писца сваке етимолошке одреднице, па и оних које треба да објасне турцизме, јесте које лексеме обрадити у оквиру заједничких одредница, а које од њих завређују посебну одредницу. Односно, да ли се одредити за критеријум по коме све речи потекле од истог корена треба сместити у једну одредницу (принцип гнезда) или објашњавати сваку реч понаособ („лексемни” принцип)¹². То је ствар договорене концепције једног речника, а ЕРСЈ је одређен за један комбиновани, али у суштини претежно лексемни принцип. То значи да ће се приликом организације одредница турцизама у ЕРСЈ полазити од турских речи, а не од коренова, тако да ће се у оквиру једне одреднице наћи они турцизми који воде порекло од одређене турске речи. Изведенице са релативно прозирним домаћим и турским суфиксима (-li, -ci, -luk), уколико нису семантички осамостаљене или њихова семантика не одступа од регуларне такође ће своје место наћи у оквиру те одреднице. Међутим, у случају да су сродне турске речи већ у самом турском језику семантички или формално осамостаљене, или на неки други начин завређују посебну пажњу, сх. лексеме које од њих воде порекло биће обрађене у засебној одредници. На пример, реч *зорлама* ће у ЕРСЈ имати посебну одредницу зато што води порекло од турске речи *zorlama* у истом значењу, која је била њен непосредни извор, а неће бити обрађена под одредницом *зор*, са којом је по пореклу сродна¹³. Иста је ситуација и са речима у одредницама *бага*¹ и *бага*² које су раздвојене, премда етимолошки сродне. Такође, ако саме сх. речи имају специфично значење или употребу чиниће посебну одредницу без

¹² Ови су термини преузети из словенске етимолошке лексикографије, али се унеколико модификовани могу применити и приликом писања одредница са алоглотним лексемама. О овим принципима в. Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997.

¹³ На нивоу турског језика реч *zorlama* „оток, чир на руци или ноzi” представља глаголску именицу од глагола *zorlamak*, али је у сх. језик преузета као самостална, независна лексема. БЕР, међутим, у овом случају има другачији приступ; он буг. *зорлам* „оток на телу животиње, као последица превеликог напора; болест од пренапрезања” смешта s. v. *зор*¹.

збира на постојање других турцизама од истог етимона, в. ПС бага³. Овај метод се разликује од Скоковог у ЕРХСЈ где се најчешће све сх. речи које воде порекло од етимолошки сродних турских речи налазе у оквиру једне одреднице. Он је различит и од метода у Шкаљићевом речнику (додуше не увек доследно спроведеног) у коме је свака изведеница обрађена као посебна речничка одредница.

6. Одреднице у ЕРСЈ имају троделну структуру, па се и оне са турцизима од њих ни по чему неће разликовати¹⁴.

6.1. За наслов одреднице, код турцизама узима се сх. реч из књижевног језика, уколико постоји. Ако су забележене само дијалекатске потврде, носилац одреднице биће лексема која је по свом фонетском лику најближа етимону и са гледишта турског језика примарна, док ће све изведенице, настале било уз помоћ домаћих или страних творбених средстава, бити навођене касније у првом делу одреднице. То значи, на пример, да је у одредници бага¹ носилац реч баја, а бајаџија, суфиксом проширена вероватно још у турском језику и као таква преузета, односно бајавац и друге на домаћем терену саграђене речи, следе иза ње.

6.2. У првом делу одреднице дају се изведенице, фонетске и акценатске варијанте, са значењима а, по потреби, и примерима. Редослед навођења речи исти је као и у свим осталим одредницама. Деривати са прозирним турским суфиксима неће бити раздвајани од оних који су грађени уз помоћ домаћих творбених средстава. Овај део има за циљ да пружи адекватну слику о заступљености једне лексема и њених деривата у сх. језику, њиховом ареалу, фонетским варијантама и дијапазону значења. На крају, када је то могуће, даје се најстарија писмена потврда.

6.3. Други део одреднице започиње етимолошким судом, потом се наводи етимон, а затим паралеле из других балканских језика¹⁵. Код турцизама, у овом делу одреднице биће дат само турски етимон и то у фонетском лику који је најближи сх. речима, односно дијалекатски (уколико је могуће из румелијских дијалеката) или староосмански облик, уколико је потврђен, а савремени књижевни само у њиховом одсуству (ПС s. v. бусија, бага¹). Евентуални реконструисани дијалекатски или стосм. облици (на основу уочених правила развоја осм. језика) биће наведени у трећем делу. У другом делу ће се такође наћи само балканске паралеле, док ће друге словенске бити поменуће само изузетно. Даље порекло саме турске речи по правилу неће бити навођено у овом одељку¹⁶.

¹⁴ Више о организацији и троделној структури одредница, в. ЕРСЈ — Пробна свеска, увод и Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997.

¹⁵ У овом делу одреднице са алоглотском лексиком разликују се од оних са речима словенског порекла, код којих се најпре наводе паралеле из других словенских језика, а тек на крају даје прасловенска реконструкција.

¹⁶ Досада је углавном сматрано неопходним да се приликом тумачења турцизама наведе и њихово даље порекло. Међутим, са становишта сх. језика није пресудно да ли је нека турска реч турског, арапског, персијског, грчког или неког другог порекла; она је у сх. језик ушла преко турског и треба је сматрати турцизмом. Даље порекло турске речи је

6.4. Трећи део одреднице резервисан је за етимолошку дискусију, навођење других мање или више вероватних етимологија, творбених, фонетску и/ли семантичку анализу, као и утврђивање ареала. У овом делу ће, по потреби бити коментарисано порекло саме турске речи, без обавезног етимона, у случају да је дискутабилно или занимљиво са етимолошког или шире лингвистичког становишта. Уколико се наводи арапски или персијски етимон турске речи, стајаће у латиницом транскрибованом лику.

7. ЕРСЈ свакако неће моћи да отклони све методолошке замерке упућене писцима етимолошких речника и речника турцизама, али ће у оквиру својих могућности (овде пре свега мислимо на постојање и доступност турских лексикографских извора) и уз помоћ резултата рада остварених на пољу усавршавања етимолошке обраде турцизама, као и прикупљањем лексема из новопубликованих извора, покушати да да један комплетнији и савремено обрађен корпус позајмљеница турског порекла у сх. језику.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР — *Българики етимологичен речник*, А-тускам, Софија 1962—1997.
 Бернштајн 1984 — Бернштајн, С. Б., К изучению тюркизов (турцизов) в южнославянских языках, *Славянское и балканское языкознание, язык в этнокультурном аспекте*, Москва, 5—10.
 Бјелетић 1995 — Бјелетић, М., Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva, *Јужнословенски филолој* LI, Београд, 203—221.
 Бјелетић/Влајић-Поповић/Лома 1997 — Бјелетић, М., Влајић-Поповић, Ј., Лома, А., Нивои етимолошке анализе у ЕРСЈ, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XL (у штампи).
 Gavazzi 1967 — Gavazzi, M., Methodisches zur Erforschung der orientalischen Elemente Südosteuropas, *Grazer und Münchener balkanologische Studien*, München, 28—40.
 Hazai 1961 — Hazai, G., Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* VII/1—3, Budapest, 97—138.
 ЕРСЈ — пробна свеска — Ивић, П., Бјелетић, М., Влајић-Поповић, Ј., Лома, А., Петровић, С., Сикимић, Б., Етимолошки речник српскохрватског језика — пробна свеска, Институт за српски језик, САНУ, Београд 1979.
 ЕРХСЈ — Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb 1971—1974.
 Esih 1942 — Esih, I., *Turcizmi — rječnik turskih, arapskih i persijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru*, Zagreb.
 Knežević 1962 — Knežević, A., *Die Turcismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Slawisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms Universität Münster, Meisenheim am Glan.
 Kowalski 1932 — Kowalski, T., W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach słowiańskich, *Sbornik prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*, Praha, 554—556.
 Menges 1969/70 — Menges, K., H., Zum neuen *Българики етимологичен речник* und den Türkischen Elementen im Bulgarischen, *Zeitschrift für Balkanologie* VII/1, 2, München, 55—83.

предмет проучавања етимолошког речника турског језика, и у нашем речнику биће поменуто и по потреби разматрано тек у трећем делу одреднице. За овакав начин тумачења турцизама у разним језицима најубедљивије се залагао Бернштајн (Бернштајн 1984:9).

Петровић 1993 — Петровић, С., Историјат и стање проучавања турцизма у српско-хрватском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVI/2, Нови Сад, 71—127.

Петровић 1995 — Петровић, С., Неки турцизми у српскохрватској кулинарској терминологији, *Јужнословенски филолоџ* LI, Београд, 223—232.

Поповић 1884 — Поповић, Б., *Турске и друге источанске речи у нашем језику*, Гласник Српског ученог друштва књ. 59, Београд.

RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1—22, Zagreb, 1880—1976.

PMCMX — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1—6, Нови Сад — Загреб, 1967—1976.

РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I—XVI, А-, Београд 1959.

Стаховски 1965 — Стаховский, С., Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке, *Этимология 1964*, Москва, 56—71.

Stachowski 1967 — Stachowski, S., *Studia nad chronologią turcizmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków, 82.

Stachowski 1969 — Stachowski, S., Przyczynek do chronologii turcizmów w języku serbsko-chorwackim, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* VIII, Warszawa, 303—309.

Stachowski 1973 — Stachowski, S., *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław, 240.

Снежана Петровић

ТУРЦИЗМЫ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ СЕРБОХОРВАТСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В работе приводятся основные примечания, относящиеся к методологии этимологической обработки турецких заимствований в этимологических словарях и в словарях турцизмов в сербохорватском языке. Одновременно рассматриваются возможности применения новых методологических приемов в обработке турцизмов в новом этимологическом словаре сербохорватского языка. В конце излагается концепция и структура статей, посвященных лексемам турецкого происхождения в ЕРСЈ.